

Om Ryssland

Örjan Berner, Sveriges ambassadör i Moskva 1989–1994

Guest Commentary - Svenska Moskva-ambassadörer reflekterar

9 februari 2022

Plus ça change, plus c'est la même chose är ett för diplomater välbekant citat och det kan gälla även dagens Ryssland.

Under min tid som svensk ambassadör i Moskva (1989-94) skedde dramatiska förändringar. Då nådde först Gorbatsjovs glasnost och den politiska perestrojkan sin höjdpunkt genom folkkongressen 1989 där en öppen och demokratisk debatt fördes och följdes med intensivt intresse av hela den sovjetiska befolkningen. Här sökte man sanningar, förkastade propagandan och ville finna en ny tillvaro. Det var en frigörelse från ett gammalt, förstelnat och repressivt system parad med väldiga förhoppningar om att snart leva i ett nytt samhälle, "ett normalt land" vilket för många innebar en tillvaro som den i västvärlden. Den visste man inte mycket om men anade att där fanns överflöd, frihet och framtidstro, sådant som saknats i det egna samhället.

Den politiska processen togs snabbt över av Jeltsins Ryssland. Hans politik och Ryska rådsrepublikens hållning var avgörande för Sovjetunionens upplösning och självständigheten för såväl de baltiska staterna som för övriga republiker i det forna imperiet. Besluten som togs i Belovezjkaja Pusjtja den 6/7 december 1991 av de tre ledarna för Ryssland, Ukraina och Vitryssland rymde dock en motsättning mellan dem som gradvis kom att bli allt tydligare. Ukrainas president Kravtjuk uttryckte det tydligt: "Boris Nikolajevitj (Jeltsin) hade en annan uppfattning än jag om vad som faktiskt avtalats - han menade att republikerna visst skulle ha suveränitet men på något sätt skulle vi ändå vara tillsammans." Andra deltagare bekräftade att Jeltsin nog tänkt sig att Ryssland måste bli storebror i den organisation av stater som nu skulle bildas, OSS, där han ansåg sig bära få den dominerande rollen. Balterna och Georgien som målt sig ut ur Sovjet redan efter den misslyckade augustikuppen samma år räknade han inte in i denna krets. De centralasiatiska ledarna var å sin sida förbittrade över att ha ställts inför fullbordat faktum av den slaviska trojkan. De hade velat bevara unionen och var förödmjukade över att ha totalt ignorerats men kom snart att trivas i rollen som auktoritära ledare för korrupta och resursrika självständiga stater.

Ryssland, Ukraina och Vitryssland gick mot mångåriga politiska konvulsioner och ekonomiska kriser, parade med expansiv tillväxt och ständig dragkamp mellan demokrati, auktoritärt styre och diktatur. Mina mestadels progressiva samtalspartners i Moskva visade redan från början känslor av nostalgi kring ett förlorat fosterland och förningar om kommande orostider. Vid samtal under nyårsnatten 1991/92 dagarna efter Sovjetunionen upplösning talade många särskilt om Ukraina. "Där har vi varit som hemma...kommer vi behöva visum för att fara till Jalta på Krim eller till Odessa, där vi är födda och uppvuxna. Våra familjer och släkter har blandats, vi talar samma språk, ekonomiskt är vi som siamesiska tvillingar. 'Ryssland' är något mer än den 'Ryska federationen', vi kan inte riktigt föreställa oss det utan Ukraina. Gränser föder bara konflikter och motsättningar." Samtalen fortsatte med eftertankens kranka blekhet: "Omställningen kan bli dramatisk, våldsamt

och konfliktfylld. Ryssland har ju alltid varit ett imperium, inte en nationalstat, dess gränser är konstlade, dragna av tsarerna och sedan av Lenin och Stalin utan klara etniska, religiösa eller språkliga hänsyn, här finns inga naturliga försvarsbarriärer. Det blir väldiga problem med alla ryssar som måste tillbaka till Ryssland nu när de plötsligt är främmande i dessa nya stater som tidigare för dem var hemland. Det gäller ändå över 25 miljoner människor, världens största diaspora". Sådana var stämningarna bland de mest progressiva som stödde Jeltsins politik.

Imperiets upplösning tycktes sedan bli mer fredlig än vad många befarat. För flertalet ryssar var 90-talet dock traumatiskt. De hade förlorat sitt fosterland, besparingarna försvann när systemskiftet ledde till hyperinflation och arbetslösheten skenade när det väldiga militärindustriella komplexet monterades ner. Klassklyftorna ökade dramatiskt, inte minst den intellektuella medelklassen pauperiserades medan väldiga rikedomar samlades hos ett fåtal när privatisering av företag genomfördes i rasande takt, ofta byggd på korruption och svarta börsaffärer. För regeringens reformekonomen fanns inga alternativ till dessa halsbrytande marknadsreformer som också behövdes för att stoppa den kommunistiska nomenklaturen från att återta den politiska makten. Omvandlingen av det sovjetiska systemet till en kapitalistisk marknadsekonomi bromsades dock av politiska motsättningar och konvulsioner parade med presidenten Jeltsins alltmer labila styre. Nostalgin växte hos många över det förlorade sovjetsamhället.

Samtidigt härmed fanns i början en starkt västorienterad hållning hos det nya Rysslands ledare. Jeltsin förklarade 1992 att den Ryska federationen hade som "långsiktigt mål att bli medlem av Nato". Utrikesministern Kozyrev hävdade att Ryssland måste förena sig med "den civiliserade världen" och så småningom även inträda i EU. Västmakterna visade föga intresse att främja sådana ambitioner utan ville inränga Ryssland i samma kategori som en rad andra postsovjetiska stater. Pendeln började så svänga tillbaka – och nu kommer jag till de paralleller som finns till dagens politiska landskap och de utrikespolitiska tänkesätt som må finnas i Putins Kreml.

I början av 1994 hade jag som gäster på ambassaden en krets av ledande ryska säkerhetspolitiska tänkare som var representativa för en hårdnande attityd till regeringens politik och menade: "I Ryssland finns idag fyra olika linjer. Utrikesministern Kozyrev stödd av Burbulis (Jeltsins närmaste rådgivare) och Gajdar (t.f. premiärminister) för en ensidigt provästlig linje. Han tycks tro att anslutning till västliga, demokratiska värden är ersättning för en politik som tar fasta på Rysslands geopolitiska intressen. Han saknar insikt om den internationella politikens strategiska innehåll och har en romantisk och naiv inställning till västmakterna. De har, inbillar han sig, bara goda avsikter, och Ryssland bör snarast söka integrera sig med väst, ekonomiskt, politiskt och militärt. Hindren för detta, Rysslands mångfald och väldighet, dess historiska arv, allt som formar dess särpräglade nationella intressen, verkar han bara vagt medveten om. I viktiga frågor, Jugoslavien, Irak, Libyen, faller han undan för väst som inte ger något i gengäld utan istället flyttar fram sina positioner. Det viktigaste för Ryssland, relationen till de forna sovjetrepublikerna, kommer för Kozyrev och likatänkande i andra hand. Denna eftergiftspolitik måste leda till en hård reaktion som kan gå mycket långt."

Våra gäster fortsatte sin analys: "Den andra åsiktens riktning är den 'moderal-liberala'. Den är också pro-västlig men mer realistisk, pragmatisk. Ryssland har nationella intressen som skiljer sig från västmakternas, man måste driva sina egna prioriteringar och koncentrera sig på 'det nära utlandet', de förra sovjetstaterna. De bör föras in under ryskt inflytande, inte genom tvång utan med ökat

samarbete. Främst gäller det Ukraina, Vitryssland och Kazakstan men även de transkaukasiska staterna och kanske de centralasiatiska om man har kraft nog för dem.

Den tredje linjen är 'centristernas'. Den företräds av flertalet generaler, statsföretagens chefer och många höga byråkrater. De har svårt att godta Sovjetunionens fall. Militära medel för att återställa den gamla ordningen är inte aktuellt men väl hårda påtryckningar för att få ryska intressen tillgodosedda. Väst borde enligt dem erkänna Rysslands legitima rätt att dominera närområdet – utom de baltiska staterna som alltid haft en särställning. Då skulle samarbetet gå alldeles utmärkt.

Den fjärde gruppen är nationalisterna och neokommunisterna, 'de röd-bruna'. De vill tillbaka till det ryska imperiet. Här finns fundamentalistiska ortodoxa, antisemiter, radikalt antivästliga grupper. De är beredda att gå i krig för att återställa imperiet, de vill stödja separatister på Krim och i Narva, i Moldavien och Georgien. Dessa rödbruna får stöd av dem som träffats hårdast av den nya politiken: lägre medelklass, arbetare i militärindustrin som permitterats, officerare som kommit tillbaka och ställts på bar backe, flyktingar från forna sovjetrepubliker, frustrerade tjänstemän i försvars- och säkerhetsapparaterna, familjer som förlorat allt utsatta för brott och korruption – men också av maffiavärlden för den kan dra nytta av det kaos som skulle följa".

Så långt resonemangen en vårkväll 1994. Denna uppdelning av opinionen i ledande eller tongivande kretsar präglade den ryska debatten under lång tid och gäller fortfarande om än, redan vid denna tid, politikens tonvikt började anta mer konservativ prägel. Jeltsin lät utforma en "Monroedoktrin" för "det nära utlandet" där det hävdades att Ryssland hade vitala intressen i hela det postsovetiska området och att inga andra stater borde få skaffa sig militärt inflytande i detta – men då fanns ingen kraft att sätta bakom orden. Vad har ändrats sedan dess? Rysslands ekonomiska styrka har vuxit – från ett konkursmässigt land till en stormakt med omfattande finansiella resurser och en viktig roll för världens, och i synnerhet Europas, energiförsörjning. Landets militära kapacitet har mångdubblats från 90-talets kollaps. Synen på den globala styrkefördelningen har ändrats när Kina vuxit till en supermakt och Ryssland kan räkna med/hoppas på stöd från denna i en konfrontation med väst. Attityden hos ledande kretsar i Ryssland till västmakternas politik har hårdnat radikalt främst till följd av Natos utvidgning när de östeuropeiska staterna, naturligt nog med deras historiska erfarenheter, begärde skydd under västalliansens försvarsparaply. De har sedan avgörande påverkat det västliga engagemanget för Ukraina och Georgien, länder som stormakterna i EU inte ägnade mycket uppmärksamhet fram till en bit in på 2000-talet. Det autokratiska systemet i Ryssland har stärkts och makten koncentrerats till en person, Putin, samtidigt som denne för en alltmer repressiv politik kopplad till oförmågan att skapa dynamisk ekonomisk tillväxt i det egna riket. Kretsen kring ledaren är i stort samma som vid 90-talets slut – de egna KGB-vännerna men även utrikesministeriets topp under Lavrov där alla först tjänat sina sporrar hos den sovjetiska supermakten. Men det ryska samhället har också förändrats – sovjetnostalgin kan finnas kvar eller väckas fram hos många men den desperata bitterheten efter Sovjetunionens kollaps och 90-talets traumatiska upplevelser är rimligen försvagad. Korruption, laglöshet och anemisk tillväxt ger inget hopp för en bättre framtid och bör öka motstånd och animositet mot den åldrande ledaren. Just därför kan han vilja ge sig in på mer riskabla och farliga utrikes äventyr.

Putins bakgrund, uppväxt, erfarenheter, professionella anknytning till säkerhetstjänsten präglar hans syn på relationen till väst. Denna har under en mer än tjugoårig maktperiod blivit alltmer negativ och tidvis paranoisk. Realpolitiken har dominerat hans tänkande och naglat fast uppfattningen att

endast styrka påverkar väst och att Rysslands intressen bara kan tillgodoses genom en hård och så långt möjligt kompromisslös hållning. Taktik och strategi tycks förenas i hans politik – det gäller att utnyttja tillfällen, snabbt agera för att flytta fram positioner, vara beredd på konfrontation men ändå noga kalkylera risker och styrkerelationer så att reträtt eller nederlag undviks. Putins krig har varit framgångsrika – i Tjetjenien, Georgien, Syrien, Libyen, Krim. Tidigare kanske detta, i hans optik, gällde även för östra Ukraina om man blott ser det som en konflikt avsedd att hindra en säkerhetspolitisk västanknytning av detta land. Nu tycks dock ledaren i Kreml anse att den militära insatsen i Donbass och Luhansk inte gett det önskade resultatet – en frusen konflikt som försvagar Ukraina och hindrar dess inträde i västalliansen. Ukraina rustar upp med västligt militärt bistånd och styrkefördelningen i regionen i längden kanske inte gynnar den ryskstödda sidan. Då görs ett nytt överraskande drag i det säkerhetspolitiska spelet – men denna gång ett atypiskt och märkligt maximalistiskt sådant om vilket man i förväg varnat och förberett motståndaren och därmed försvårat egna reträtter eller utvägar. Visst kan propagandan övertyga den ryska allmänheten om att Ryssland står upp mot västliga ränker men inom ledargarnityret i Kreml måste skepsis växa sig stark om presidenten denna gång gett sig in på ett alltför djärvt och farligt experiment. Någon exit-strategi är svårt att se. Att likt Chrusjtjov under Kubakrisen 1962 klart ge vika vore inte likt Putin som vet vad detta ledde till för den sovjetiske föregångaren i Kreml men för sin del inte har en politbyrå eller centralkommitté att ta hänsyn till.

Behöver väst rädda ansiktet på ledaren i Kreml för att undvika ett krig om eller kring Ukraina? Det blir USA som kommer att bestämma det västliga svaret för Europas stater kan inte enas om någon kraftfull och klar politik. Ingen i väst kommer att kunna eller vilja göra eftergifter som ifrågasätter den europeiska säkerhetsordning som stadfästs i högtidliga avtal underskrivna även av Ryssland och Putin. De ultimativa krav härom som ställts i den nya ryska diplomatiska offensiven kommer att avvisas. Den hittillsvarande Natoutvidgningen, som godtogs av Ryssland, när den i olika omgångar skedde, strider inte mot några legitima ryska säkerhetsintressen. Den har snarast stabiliserat det säkerhetspolitiska läget särskilt i vårt eget närområde. Rysslands aggressiva beteende mot postsovjetska stater utanför västalliansen stämmer i stället till dyster eftertanke.

Den avgörande faktorn är Natos förhållande till Ukraina. Tyskland och Frankrike har tidigare, när ett konkret förslag ställdes av USA 2008, varit starka motståndare till en anslutning av detta land till västalliansen. Även amerikanska ledande företrädare visar insikt om att en sådan skulle överskrida en röd linje för Ryssland och leda till militär intervention. Samtidigt förklaras unisont från väst att en sådan intervention inte skulle mötas av egna väpnade insatser. Ska man då blott fastslå den korrekta principen om att varje land, även Ukraina, har rätt att bestämma sin egen säkerhetspolitik? Ska man därtill ange att Natos hållning är "en öppen dörr" för nya medlemmar som dess generalsekreterare Stoltenberg förklarar? Ska man sedan lita på att hotet om ekonomiska sanktioner kommer att avhålla Putin från en offensiv som han vet inte kommer att möta annat än ukrainarnas eget, förvisso kraftiga, väpnade motstånd. Kommer Polen och de baltiska staterna som antytt att de är beredda ställa upp med väpnad trupp till Ukrainas försvar då dra in Nato i ett större krig? Ska man med andra ord säga sig att Putins övergrepp i närområdet och ohemula ambitioner om en rysk intressesfär inte får leda till några som helst eftergifter för sådana ökar snarare aptiten i Kreml? Eller ska man, med utgångspunkt i principen att båda parter måste bjuda på eftergifter, att det alls inte handlar om att blott ge utan klar motprestation, ändå pröva, självfallet tillsammans med Ukraina, i diskussioner om det finns något mellanläge, någon status för Ukraina som garanterar dess självständighet, säkerhet och territoriella integritet samtidigt som ryska säkerhetsintressen i en snävt rimlig omfattning tillgodoses. Varje sådan diskussion måste förutsätta att den ryska

aggressionen i östra Ukraina får sitt slut och att Ryssland godtar alla postsovjetiska staters legitima säkerhetsintressen. Är Ukraina intresserad av en sådan uppläggning eller anser man att det ryska hotet är en bluff som bör synas även med risk för att landet utsätts för ytterligare aggression? Och håller västalliansen samman kring en hård sanktionspolitik om Putin gör blott enstaka framstötningar, testar terrängen med åtgärder som inte behöver innebära början till någon fullskalig aggression?

För svensk del gäller att hålla sig väl informerad genom kontakter på båda sidor, samverka med våra nordiska grannar och även söka främja ett europeiskt deltagande i denna vitala fråga för europeisk säkerhet. Självfallet bör vi söka dialog med Ryssland och förfäktat våra principer och samtidigt ha fokus på att reducera hoten och minska spänningen i närområdet samt öka transparensen när det gäller övningar med konventionella stridskrafter. Tillsammans med våra europeiska partners måste dialogen också leda vidare till en diskussion om hybridattacker och förutsättningar för att skapa ett mer förtroendefullt samarbete med Ryssland. Att söka främja det ryska civilsamhället bör prioriteras för här kan vi spela en roll. Vår egen högteknologiska försvarsförmåga måste stärkas. Det finns skäl att upprepa och betona Sveriges säkerhetspolitiska autonomi, att vi själva bestämmer om ansökan till Nato, att vi redan har en option om vi så önskar men vars konsekvenser och praktiska innehåll måste noga genomgå. I dagens labila läge är det inte klokt att aktualisera en sådan men Kreml bör veta att aggressivt beteende också kan leda till att både Sverige och Finland då omprövar sina säkerhetspolitiska vägval.